

De handelsreiziger en de kolonel

The Courier vertelt het verhaal van een bijzondere vriendschap

Het was niet Kennedy die in 1962 met zijn dreigementen een kernoorlog voorkwam, en ook niet Chroesjtsjov die net op tijd inbond. Het waren een doorsnee Britse handelsreiziger met een burgermannssnorretje en een hooggeplaatste Russische kolonel.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Dit onwaarschijnlijke, maar waargebeurde verhaal over de Cubacrisis is in 2020 verfilmd met Benedict Cumberbatch en Merab Ninidze in de hoofdrollen. Beide mannen lijken op hun personages en maken de vriendschap tussen de onervaren Greville Wynne en de professionele dubbelspion Oleg Penkovsky absoluut geloofwaardig. Het was een vriendschap op het hoogtepunt van de Koude Oorlog, die niet in de geschiedenismethodes staat. Maar ze lijken een enorme impact te hebben gehad. Kolonel Oleg Vladimirovitsj Penkovsky had zijn sporen verdiend als militair in de Tweede Wereldoorlog, trad toe tot de Russische militaire inlichtingendienst *GROe* en was lid van het Sovjet Comité voor Wetenschappelijk Onderzoek. Zijn vader sneuvelde als officier van het Witte Leger tijdens de Russische Burgeroorlog (1917-1923), een gegeven dat een smet wierp op zijn militaire carrière, te meer omdat hij weigerde zijn vaders keuze te veroordelen.

Hechte vriendschap

Penkovsky maakte zich ernstige zorgen om de ontwikkeling van de kernwapenwedloop met de Verenigde Staten. In 1960 gaf hij twee Amerikaanse studenten in Moskou een enveloppe, die zij naar de Amerikaanse ambassade brachten. De CIA nam zijn aanbod te spioneren voor de Verenigde Staten niet erg serieus, maar nam uiteindelijk contact op met de Britse MI6. De Britten voorzagen hem vervolgens van koeriers. Een van zijn contacten was de Britse Janet Chisholm, die getrouwd was met het hoofd van de Moskouse MI6-afdeling. In een park sloegen zij hun spelende kinderen gade en wisselden zij geheime documenten uit via een doos snoepjes. De koerier die uiteindelijk de belangrijkste rol had bij het doorspelen van Russische atoomgeheimen naar het Westen was de Britse handelsreiziger Greville Wynne. Wynne was een ingenieur met een eigen onderneming en veel contacten in Oost-Europa. MI6 benaderde hem, juist om zijn

Scène uit de film *The Courier*.

The Courier (2020)

Duur: 1 uur, 52 min

Regie: Dominic Cooke

Acteurs: Benedict Cumberbatch, Merab Ninidze, Rachel Brosnahan, e.a.

■ Kijk op [film.nl](https://www.film.nl) voor beschikbaarheid in de bioscoop of op een videoplatform.

onopvallende voorkomen en onverdachte levenswandel. Ze vroegen hem om zijn werkterrein uit te breiden naar de Sovjet-Unie en daar contact te leggen met Penkovsky. Dat contact groeide uit tot een onwaarschijnlijke, maar hechte vriendschap, waarin beide mannen presentjes voor elkaars kinderen meebrachten. Zowel Wynne als Penkovsky reisde regelmatig heen en weer, onder het mom van zakenreizen: Wynne om zijn producten aan de man te brengen, Penkovsky om als hoofd van de Wetenschappelijke Commissie van de westerse vindingen te leren.

Penkovsky leverde tussen 1960 en 1962 een grote hoeveelheid geheime informatie over de Russische kernwapenproductie, de bouw van de raketbases op Cuba en de stationering van militairen op het eiland, de zogenaamde Operatie Anadyr. Deze informatie, later bevestigd door de beroemde luchtfoto's, bleek van onschatbare waarde: de CIA

kon eruit opmaken dat de installaties nog lang niet klaar waren en dat de Russische dreiging aanzienlijk kleiner was dan gesuggereerd. Dat gaf Kennedy het vertrouwen om de marineblokade om Cuba te leggen en te dreigen met een atoomaanval. Acties die hij hoogstwaarschijnlijk zonder deze informatie niet had aangedurfd. Hij wist, in tegenstelling tot de rest van de wereld, dat Chroesjtsjov niet zou aanvallen en kon zo een einde maken aan de Cubacrisis.

Fantasia

Over het contact met Penkovsky schreef Wynne later twee boeken. Hierin liet hij, naar later bleek, zijn fantasie de vrije loop.¹ Hij maakte zijn rol belangrijker dan die in werkelijkheid was en verzon gebeurtenissen die aantoonbaar niet hebben plaatsgevonden, zoals een ontmoeting met

'MI6 benaderde de Britse handelsreiziger Greville Wynne om zijn onopvallende voorkomen en onverdachte levenswandel'

Kennedy in het Witte Huis. In deze nieuwste verfilming zijn veel van de door Wynne verzonden gebeurtenissen weggelaten, maar het blijft lastig om de feiten weer te geven van een destijds strikt geheime operatie. Ook nu nog blijken de betrokken partijen geen open kaart te kunnen of willen spelen. De filmmakers hebben daarom bewust geen documentaire willen maken en ze hebben zichtbaar het Britse perspectief gehanteerd. Tijdens het contact met Wynne maakte Penkovsky bijvoorbeeld ook gebruik van andere koeriers, die geen van allen een plaats in de film hebben gekregen. Tekenend is dat de film op verschillende locaties in première ging op de geboortedag van Greville Wynne: 19 maart.

Uitdagende Chroesjtsjov

Chroesjtsjov is in de film niet bepaald de vriendelijke, goedlachse reus die zijn volk na Stalin meer ademruimte gaf. We zien een agressieve, primair reagerende bruut die zijn hoge militairen en ambtenaren in een ijzeren greep houdt. De Russische surveillancestaat lijkt onder zijn bewind een hoogtepunt te hebben bereikt: ondanks de destalinisatie draait de repressie door de KGB op volle toeren. Deze Chroesjtsjov wil helemaal geen vreedzame co-existentie, hij wil juist een confrontatie met de VS. Die lokt hij bewust uit met de plaatsing van de raketten op Cuba, in reactie op de Amerikaanse raketten in Italië en Turkije. Dat is precies de reden die Penkovsky noemt voor zijn benadering van de westerse geheime diensten. De (fictieve) CIA-agente Emily Donovan (samengesteld uit verschillende historische personen) ►

¹ *The Man from Moscow: The Story of Wynne and Penkovsky (1967)* en *The Man from Odessa (1981)*.

benadert Oleg Penkovsky heel begripvol. Ze begrijpt best dat hij als Russische patriot moeite heeft om zijn vaderland te verraden en bang is om met de westerse geheime diensten te praten. Penkovsky antwoordt: 'Ik ben bang voor Chroesjtsjov, hij is impulsief, chaotisch. Zo'n man zou niet de beschikking over de atoomcodes moeten hebben.' Een beetje tegenwicht zien we dan wel weer in de KGB'er die na de ontmaskering van beide spionnen benadrukt dat de Amerikanen begonnen zijn, met hun op de Sovjet-Unie gerichte kruisraketten: 'Is dat dan eerlijk?'

Benedict Cumberbatch en Merab Ninidze als Wynne en Penkovsky.

Vergiftigde sigaret

De film krijgt thrillerachtige dimensies als het net zich rond Penkovsky begint te sluiten. Op het NSA-hoofdkwartier bekijkt een jonge man met bijzondere interesse de Russische geheime documenten die daar zojuist zijn binnengekomen. Dezelfde man zoekt vervolgens op straat contact met een Russische agent. Deze NSA-medewerker heeft echt bestaan: Jack Dunlap bleek na zijn zelfmoord in 1963 een dubbelspion te zijn geweest. Zijn weduwe overhandigde de FBI, die hem op het spoor was, argeloos een pakket staatsgeheimen. In de volgende scènes zien we hoe Penkovsky te horen krijgt dat Chroesjtsjov hem niet meer naar Engeland wil zien vertrekken. Een KGB'er die hem in zijn kantoor bezoekt en hem vraagt een oogje op Greville Wynne te houden, biedt hem een sigaret aan die vergiftigd blijkt. Penkovsky belandt in het ziekenhuis. Intussen krijgt Wynne van MI6 te horen dat zijn taak erop zit: zijn werk wordt te riskant en Penkovsky is zo goed als opgegeven. Dat roept een onvermoede heldhaftigheid op in deze kleine pion in het spel. Hij is vastbesloten zijn vriend persoonlijk uit de Sovjet-Unie te halen,

Bruikbare fragmenten

- Chroesjtsjov houdt een agressieve toespraak over hoe hij de Amerikanen zal vernietigen. De aanwezigen denken er het hunne van.
- Penkovsky en Wynne maken kennis en hebben vrijwel onmiddellijk een klik met elkaar. Penkovsky merkt op dat zij als gewone mensen de wereld kunnen redden.
- Vanaf het moment dat Penkovsky wordt tegengewerkt en Wynne besluit naar de SU te vertrekken om hem te gaan halen, tot Penkovsky's arrestatie in zijn appartement, is de film beklemmend als een thriller.
- Het geschetste tijdsbeeld is fascinerend, van de kleding van de personages tot de krappe interieurs van zowel Wynnes als Penkovsky's appartement.
- De scènes waarin Wynne uit het vliegtuig wordt gehaald en hardhandig wordt voorbereid op zijn verblijf in de Moskouse cel zijn bijzonder heftig.
- De laatste ontmoeting tussen Wynne en Penkovsky in de cel is fictief, maar wel ontroerend. Leerlingen kunnen nadenken over de vraag waarom deze scène is toegevoegd.

in de overtuiging dat deze dat ook voor hem zou doen. Aan het begin van de operatie is afgesproken dat Penkovsky met zijn gezin in veiligheid gebracht zou worden, mocht de nood aan de man komen. Wynne overtuigt zijn opdrachtgevers en een reddingsoperatie wordt in gang gezet. Tevergeefs: wanneer Penkovsky zijn gezin komt ophalen, blijkt zijn huis vergeven van de KGB'ers. Die hebben tijdens zijn verblijf in het ziekenhuis zijn huis van camera's en microfoons voorzien. In werkelijkheid was het bij de KGB al meer dan een jaar bekend dat Penkovsky spioneerde voor het Westen. De dienst handelde niet eerder omdat ze hun belangrijkste bron wilden beschermen: een hooggeplaatste mol bij MI6. De KGB beschikte al een tijd over foto's van Penkovsky die Janet Chisholm ontmoette in het park en staatsgeheimen fotografeerde.

Gevangenschap

Na de arrestatie van Penkovsky wordt Wynne uit het vliegtuig gehaald en opgepakt. In het echte leven werd Greville Wynne pas maanden later in Boedapest opgepakt. Beide mannen worden afgevoerd naar de Loebjanka-gevangenis in Moskou. Vervolgens zien we alleen wat er met Wynne gebeurt: hij wordt kaalgeschoren, in een smerige cel gestopt, uitgehongerd, geschopt en geslagen. Hij houdt voet bij stuk: hij had geen idee wat er in de pakketjes zat die Penkovsky hem meegaf. Wynne bracht achttien maanden door in

gevangenschap en werd uiteindelijk geruild tegen de Russische spion Konon Molody, die in Londen werd vastgehouden. Deze Molody werkte samen met Rudolf Abel, de spion die een hoofdrol vervult in de film *Bridge of Spies*.

De film bevat een scène die geheel verzonnen is, maar bewust is toegevoegd als een postuum bedankje aan Penkovsky. In deze scène wordt Penkovsky naar de cel van Wynne gesleept en hij vertelt hem daar dat hij alles over de operatie heeft moeten vertellen aan zijn beulen: ook (met nadruk!) dat Wynne nergens vanaf wist en door hem werd misbruikt. Het ergste vindt hij nog dat al zijn werk voor niets is geweest. Dankbaar vertelt Wynne hem dat dankzij hem een einde aan de Cubacrisis is gekomen en dat een Derde Wereldoorlog is afgewend. Razendsnel sleuren de bewakers hem weg bij de verbijsterde Penkovsky. Penkovsky overleefde zijn gevangenschap niet. Over zijn dood bestaat geen overeenstemming. Officieel werd hij doodgeschoten en gecremeerd, maar een medewerker van het crematorium getuigde later dat hij levend gecremeerd was. In zijn boek vertelde Wynne dat hij zelfmoord had gepleegd.

Feit of fictie

Het verhaal van Penkovsky en Wynne is al meerdere malen verfilmd, met meer en minder aandacht voor de feiten. Blijkbaar was de tijd rijp voor deze nieuwste versie, waarin een duidelijke mening over de Russen, de Britten, de geheime diensten en de rol van 'gewone mensen' in de geschiedenis zich opdringt. Nu een nieuwe Koude

'Nu Poetins regime steeds meer totalitaire trekken vertoont, worden Russische overheidsdienaren weer afgeschilderd als botte beren'

Oorlog niet meer denkbeeldig is en Poetins regime steeds meer totalitaire trekken vertoont, worden Russische overheidsdienaren weer afgeschilderd als botte, wrede beren en valt de focus op het schrikbeeld van de surveillancestaat. Niet voor niets waarschuwt Penkovsky daar nadrukkelijk voor, ondersteund door nachtmerrieachtige beelden van burgers die Wynne overal in de gaten houden. Het ligt er verder wat dik op dat Penkovsky benadrukt dat hij en Wynne als mens in staat zijn de loop van de geschiedenis te beïnvloeden. Dat beide mannen met deze film een eerbetoon krijgen is begrijpelijk en sympathiek, maar gaat ten koste van meerdere perspectieven op de ontwikkelingen rond de Cubacrisis. Wat logischerwijs niet in de film zit, is het gegeven dat

Chroesjtsjov tijdens de crisis wel degelijk bezig was verdere escalatie te voorkomen. Penkovsky werd opgepakt vóór hij de Amerikanen van meer informatie hierover kon voorzien. Zo blijft het beeld van de Sovjetleider agressief, op het absurde af. Dat Penkovsky en Wynne in mei 1963 in een showproces terechtstonden, is ook weggelaten. Wynne keerde zich in dat proces tegen MI6 en beschuldigde zijn opdrachtgevers ervan dat zij hem hadden opgeofferd.

De film stopt wanneer Wynne na zijn vrijlating thuis wordt gebracht, waar de verzamelde pers zich op hem stort. Heel kort krijgt de kijker nog de echte Greville Wynne te zien, die op dat moment geïnterviewd wordt. Hem wordt gevraagd wat hij nu gaat doen: zijn oude leven en werk weer oppakken natuurlijk. 'Voor hetzelfde bedrijf?' vraagt een brutale journalist dubbelzinnig. Wynne lijkt oprecht verbaasd: 'Nee, voor mijn eigen bedrijf.'

Hoe de rest van zijn leven eruitzag, krijgen we dus niet mee. Maar dat weten we wel: na zijn vrijlating ging zijn bedrijf failliet en 'verhuurde' hij zichzelf als expert in spionagezaken. Daar kwamen ook zijn boeken uit voort, die aan elkaar hangen van de verzinsels. Die kant van zijn persoonlijkheid is wel verklaard met het 'niet-meer-nuttig-syndroom': hij kon het waarschijnlijk niet verkroppen dat zijn rol bij MI6 uitgespeeld was. Voeg daarbij zijn vermoedelijke trauma van zijn Russische detentie, en zijn depressies, drankzucht, twee mislukte huwelijken, en de geestelijke instabiliteit van zijn latere jaren krijgen een plaats. Wynne overleed volgens de aftiteling 'peacefully' in 1990. In werkelijkheid was dat aan keelkanker in een Londens ziekenhuis. ■

Wynne (Cumberbatch) vertrekt naar de Sovjet-Unie om zijn vriend Penkovsky te redden.

Verder lezen

Jerrold L. Schecter, Peter S. Deriabin, *The Spy who Saved the World. How a Soviet Colonel changed the course of the Cold War* (1995).

■ Meer over Penkovsky's motieven: tiny.cc/K7scoop.